



### Ю. О. Чугаєнко

кандидат економічних наук, доктор історичних наук,  
професор, завідувач кафедри суспільних наук,  
ПВНЗ «Національна академія управління», Київ, Україна  
diplomat@viplan.kiev.ua

## ВПЛИВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ДІЮ ЗАКОНУ ЗМІНИ ПРАЦІ В РИНКОВИХ УМОВАХ

**Анотація.** У статті проаналізовано вплив матеріально-технічної бази виробництва на зміни у професійній структурі працівників у ринкових умовах, визначено проблеми державного регулювання, зумовлені цим процесом, висловлено рекомендації з покращання цієї роботи.

**Ключові слова:** закон зміни праці, технічний базис виробництва, державне регулювання.

### Ю. А. Чугаєнко

кандидат економічних наук, доктор історических наук, професор, заведуючий кафедрой  
общественных наук, Национальная академия управления, Киев, Украина

### ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НА ДЕЙСТВИЕ ЗАКОНА ПЕРЕМЕНЫ ТРУДА В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

**Аннотация.** В статье проанализировано влияние материально-технической базы производства на изменения профессиональной структуры работников в рыночных условиях, определены проблемы государственного регулирования данным процессом, высказаны рекомендации по улучшению этой работы.

**Ключевые слова:** закон перемены труда, технический базис производства, государственное регулирование.

### Yuryi Chugayenko

Ph.D. in Economics, Dr. Sc. in History, Profesor, Head of Social Science Department,  
National Academy of Management, Kyiv, Ukraine

### INFLUENCE OF GOVERNMENT'S REGULATION OF THE LAW OF LABOR CHANGE OPERATION IN MARKET CONDITIONS

**Abstract. Introduction.** Transition of Ukrainian economy to market relations revealed a series of problems which break the purposeful change of labor by workers and managers, strengthening disproportions between the quality of workforce and material base of production. This has negative impact on economics development and counterparts of production. **Results.** The author analyzes the influence of the material and technical resources of production on the professional structure of workers transformation in the market conditions, identifies issues of government regulation of this process, he provides recommendations to improve governmental activity. **Conclusions.** The law of labor change is characterized nowadays with professional horizontal and vertical mobility. Ukrainian economic conditions activate not only upward, but also downward mobility. The Government has to consider such tendency and provide the policy which prevents massive labor prospects and social status loss by Ukrainian citizens. It is important to minimize with the methods of state regulation the influence of the law of labor change «blind destructive force» as K. Marks had called it.

**Key words:** the law of labor change; material and technical resources of production; governmental regulation.

**JEL Classification:** J21, J62, J63, J68

**Постановка проблеми.** У 70–80-х роках минулого століття увагу багатьох учених економістів було привернуто до дослідження і практичного використання введеного в науковий обіг К. Марксом у I томі «Капіталу» економічного закону зміни праці [1, с. 498–499], суть якого виявляється в єдності зміни матеріально-речової та соціально-економічної сторін праці.

Матеріальною основою зміни праці є технічний базис крупного машинного виробництва, що постійно розвивається. Це, своєю чергою, спричинює безперервну зміну змісту і характеру праці працівника та, як наслідок, вимагає від нього здатності до виконання нових функцій. За цих умов знання робітників і фахівців повинні повсякчас оновлюватися й поповнюватися, випереджаючи розвиток техніки.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі узагальнення.

*По-перше*, цей закон об'єктивний. Відмінити або ж нехтувати його дією не дано нікому, його можна і потрібно лише враховувати, пристосовуватися до нього.

*По-друге*, закон зміни праці вступає в повну силу на стадії появи крупної промисловості, а в сучасний період, із подальшим розвитком комп'ютеризації управління виробничими процесами, він заявлятиме про себе дедалі більше.

*По-третє*, у результаті впровадження нових технологій попит на одні професії буде постійно скорочуватися, аж до їх зникнення, тоді як на інші він зростатиме високими темпами.

*По-четверте*, цей процес обумовлюватиме необхідність постійної готовності учасників виробничого процесу до того, щоб привести у відповідність до технологічних змін свої знання, уміння та навички як у кількісному, так і в якісному вимірі.

Перехід економіки України на ринкові відносини виявив низку проблем, які гальмують цілеспрямовану зміну праці робітниками та фахівцями, посилюють диспропорції між якістю робочої сили і матеріально-технічною базою виробництва, що, урешті-решт, негативно позначається на розвитку економіки та безпосередніх учасниках виробництва.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У науковій літературі періоду незалежності України процесу зміни праці під впливом змін засобів виробництва приділяється недостатньо уваги. Зазначимо, що багатьма авторами досліджується широке коло теоретичних і методичних питань, але вони лише тією чи іншою мірою висвітлюють окремі сторони зміни праці учасниками виробничого процесу. У цьому напрямі досліджень слід відзначити праці Н. Анішиної [3], В. Васильченка [4], О. Волкової [5],

О. Грішнєвої [6], Б. Данилишина [7], І. Курило [8], Ю. Пахомова [9] та ін. Серед іноземних авторів можна виділити російських учених С. Труніна (*S. Trunin*) [10] і В. Анурина (*V. Anurin*) [11]. Що стосується західних учених, то вони здебільшого досліджують філософсько-культурологічні проблеми моральної цінності праці. Це обумовлено тим, на нашу думку, що питання підготовки та перепідготовки працівників для роботи на новому обладнанні в переважній більшості фірм та компаній планується заздалегідь і на перспективу.

**Метою статті** є дослідження впливу сучасного стану технічної бази виробництва України на зміни праці учасників виробництва; окреслення проблем, пов'язаних із державним регулюванням цим процесом; надання рекомендацій щодо усунення стихійності дії закону зміни праці.

**Основні результати дослідження.** Реструктуризація економіки України від початку 1990-х років була обумовлена швидким і до того ж досить хаотичним переходом на ринкові рейки. Лише за вісім років – від 1995-го до 2002 рр. включно – частка зайнятих на підприємствах приватної власності зростає більш як у 12 разів [12]. І це не могло не викликати радикальних трансформацій на ринку праці. Значна кількість фахівців певних професій, на які ще декілька років тому був великий попит, стали практично безробітними. Альтернатива для них виглядала досить жорстко: або животіння, або корінна перекваліфікація. За цих умов нерідко інженери, педагоги, науковці та інші фахівці набували професій ріелтерів, брокерів, юристів тощо. Загалом у 1996–1998 рр. новими професіями оволоділо 970 983 осіб, а підвищило кваліфікацію 2 490 075 осіб [13]. Так досить стихійно виявляв свою дію закон зміни праці.

Водночас, несправедливо стверджувати, що державні органи влади у цей період не вживали заходів для пом'якшення труднощів працівників. Утім, напевно чи вони переймалися реалізацією закону зміни праці. Дії, спрямовані на розробку законодавчих актів щодо подолання безробіття, працевлаштування працівників, створення Держаної служби зайнятості, перенавчання фахівців та інші, виглядали радше як ситуативні, ніж як цілеспрямовані.

Нагадаємо, що першим правовим актом, який передбачав захист населення, був Закон України «Про зайнятість населення» (від 01.03.1991 № 803-XI). Його головною метою визначено забезпечення правового регулювання зайнятості населення в усіх її аспектах, включаючи і безробіття. Він відбивав жорсткі вимоги ринку, виходячи із базового положення: товаром на ринку праці є робоча сила. За роки своєї дії цей закон коригувався та доповнювався сім разів.

Лише після того як ситуація в економіці більш-менш стабілізувалася, владою почали розроблятися нормативні документи, що усували виявлені вади і певною мірою сприяли свідомій реалізації економічного закону зміни праці. Зокрема в Україні було ухвалено нові закони «Про зайнятість населення» (від 05.07.2012 № 5067-VI) та «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (від 02.03.2000 № 1533-III). Заходи в галузі зайнятості викладено також в Указі Президента України «Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні» (від 11 липня 2005 р. № 1073). Постановами Кабінету Міністрів України було затверджено «Основні напрями проведення державної політики зайнятості на період до 2009 р.» (від 5 липня 2006 р. № 922), «Основні напрями реалізації державної політики зайнятості на 2010–2011 рр.» (від 8 вересня 2010 р. № 831) та ін.

Однак попри заходи, вжиті урядом у напрямі стабілізації ринку зайнятості, дія економічного закону зміни праці гальмується через відсталість матеріально-технічної бази виробництва. Сьогодні майже 80% промислового обладнання фізично і морально зношене. Розвиток науково-технічного потенціалу промислового сектору України характеризується незадовільними тенденціями, обумовленими низьким рівнем активності промислових підприємств у

напрямі створення передових виробничих технологій (ПВТ). Звернімося до фактів. Протягом 2010 р. у вітчизняній промисловості створено лише четверту частину всіх ПВТ в економіці, а рівень активності промислових підприємств у цій царині створення ПВТ становив 4,6% [14].

Низька активність стосовно ПВТ зумовлює використання підприємствами промисловості під час проектування, виробництва або обробки продукції наявних технологій, які зазвичай мають високий рівень морального і фізичного зносу.

Такий стан матеріально-технічної бази виробництва призводить до того, що більшість працівників, які навчені новим професіям (понад 1,5 млн. осіб), і ті, що підвищили кваліфікацію (а їх, за нашими підрахунками, за період від 2000-го до 2011 р. налічується 6 млн. 902,1 тис. осіб [15]), змушені працювати на старому обладнанні. У таких умовах велика кількість носіїв інноваційного потенціалу – спеціалістів, на підготовку яких держава витратила величезні кошти, – не знаходять застосування у власній країні й готові виїхати з неї. У 2012 році, напередодні парламентських виборів, соціологи провели опитування семи тисяч осіб. Як виявилось, 91% респондентів або планують виїхати з України, або думають про це, і тільки 4% впевнено заявляють, що не думають про міграцію. До речі, то була дуже специфічна аудиторія – люди із вищою освітою, 25% із них вільно розмовляють англійською, 70% – мають роботу, 30% – її шукають, середній вік – 30 років. Це, як видно із наведених даних, цвіт нації [16].

Отже, і ті, хто мають роботу, і безробітні не проти того, щоб покинути Україну та виїхати за кордон. У кожній із груп є свої причини, які спонукають до виїзду, але основна серед них та, що у власній країні молода людина не може самореалізуватися.

На відміну від України у центрі уваги багатьох європейських країн повсякчас перебувають питання розвитку первинної освіти як одного із чинників стимулювання розвитку інтелекту учасника виробництва, що обумовлено постійним оновленням у світі теоретичних і практичних знань. Найбільша частка громадян (від 23 до 32%), задіяних у різних формах навчання протягом життя – Швеції, Данії, Ісландії, Великої Британії та Фінляндії, тобто саме там, де найвищий рівень розвитку економіки і життя населення. Найнижчими є показники в Болгарії і Румунії – менш як 2% [17, с. 16].

В Україні, з точки зору нинішнього стану засобів виробництва, кваліфікована робоча сила, як важливий чинник створення умов для випереджувального розвитку сфери виробничо-господарської діяльності, переживає не кращі часи. Застарілий стан матеріально-технічної бази спонукає до скорочення зайнятих на виробництві. Наведено такі дані. За період від 2001-го до 2010 р. було підготовлено 7,5 млн. кваліфікованих працівників, з-поміж них 3,0 млн. – у системі професійно-технічної освіти і 4,5 млн. – у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації. Здавалося б, мала змінитися і структура зайнятих на виробництві. Але цього не сталося. За цей період відбулося скорочення чисельності кваліфікованих працівників на 0,5 млн. При цьому, якщо кількість професіоналів та кваліфікованих робітників сфери послуг і торгівлі зростає відповідно на 0,2 та 0,7 млн. осіб, то в інших видах діяльності відбулося скорочення на 1,4 млн. осіб. Водночас число працівників найпростіших професій збільшилося на 1,2 млн. осіб [18, с. 11]. Тож імовірно є ситуація, коли замість екскаваторника відродиться професія землекопа.

Наведені факти свідчать про нагальну потребу розроблення системи прогнозів щодо пропозиції робочої сили та попиту на неї за професійно-кваліфікаційними групами. Одну з найбільш якісних систем прогнозування попиту на трудові ресурси, яку понад 20 років розвиває Інститут досліджень зайнятості (IER), створено у Великобританії. Термін прогнозування складає від 5-ти до 10-ти років, поновлення прогнозу проводиться щорічно, частіше, ніж у більшості інших країн. Окремо готуються прогноз зміни зайнятості в економіці, прогноз зміни структури галузей

економіки, прогнози розподілу зайнятості за професіями і типами зайнятості, пропозиції праці тощо.

Вище було показано, що за 9 років у системі професійно-технічної освіти було підготовлено 3,0 млн. фахівців. Зазначимо, що за часів незалежності України професійно-технічна освіта зазнала чи не найбільших втрат серед інших сфер освіти. Наприклад, на 22% скоротилася кількість професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), на 33% – кількість учнів, на 27% – річний випуск кваліфікованих робітників.

Зміна типу економіки та поява на ринку праці товару робоча сила актуалізувало потребу в реформуванні професійно-технічної освіти (ПТО).

Однією із проблем ПТО є архаїчна й громіздка система кваліфікацій. Кількість робочих професій і спеціальностей згідно із державним класифікатором професій та їх назви не відповідають європейським стандартам. Наприклад, у Німеччині налічується лише 380 робочих професій, які охоплюють майже 25 тис. видів діяльності, що виконуються кваліфікованими робітниками. Натомість в Україні, яка значно поступається Німеччині за різноманітністю продукції, що випускається, лише в ПТНЗ ведеться підготовка робітників більш ніж із тисячі різних професій [19, сс. 41, 37, 39]. Тому одним із напрямів реформування середньої професійно-технічної освіти є розробка нового переліку спеціальностей для робітничих професій відповідно до стандартів і документів, прийнятих у країнах із розвинутою ринковою економікою.

Вимагає вирішення й проблема фінансового забезпечення ПТО. За радянських часів близько 40–50% фінансування профтехучилищ здійснювалося базовими підприємствами, галузевими міністерствами і відомствами. Сьогодні воно на 81% є централізованим (для порівняння: у Росії – 5,0% у 2010 р.), що утруднює орієнтацію ПТО на місцеві потреби. Механізм надання роботодавцями матеріально-технічної допомоги державним ПТНЗ залишається неврегульованим. Відтак нагальною є потреба врахування позитивного досвіду країн, де для підприємств запроваджено обов'язковий податок (Франція – 3%, Бельгія – 0,25%), спрямований на розвиток професійної освіти, або застосовується багатоканальне фінансування, як у Німеччині [20, сс. 75, 80].

**Висновки.** Таким чином, дія закону зміни праці виявляється сьогодні як у вертикальній, так і в горизонтальній професійній мобільності. При цьому умови економічного розвитку в Україні є такими, що разом із висхідною мобільністю досить сильні позиції має низхідна мобільність. Це свідчить про те, що зміна праці – це зовсім не односпрямований процес. За таких умов завдання держави полягає в тому, що б цілеспрямовано пристосуватися до дії закону зміни праці, аби члени суспільства не наражалися на ризик втратити свій статус чи взагалі залишитися на узбіччі ринку праці. Саме на це звертав увагу К. Маркс, говорячи про «сліпу руйнівну» силу закону зміни праці. Хотілося б вірити, що розроблена урядом Програма активізації економічного розвитку на 2013–2014 роки, складовою якої є структурна перебудова та модернізація економіки, розвиток науки і технологій, стимулювання створення нових високотехнологічних виробництв, сприятиме поступовому усуненню стихійності дії закону зміни праці.

## Література

1. Маркс К. Капитал / К. Маркс. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1973. – 907 с.
2. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
3. Анішина Н. Регулювання створення робочих місць у контексті економічної політики України в сучасних умовах. / Н. Анішина, Т. Тимошек, Д. Верба, М. Москаленко // Україна: аспекти праці : науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 9–15.
4. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : навч. посіб. / В. С. Васильченко. – К. : КНЕУ, 2003. – 252 с.
5. Волкова О. В. Ринок праці : навч. посіб. / О. В. Волкова. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 624 с.
6. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2001. – 254 с.
7. Данилишин Б. Інноваційна модель економічного розвитку: роль вищої освіти / Б. Данилишин, В. Куценко // Вісник НАН України. – 2005. – № 9. – С. 26–35.

8. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформація : монографія / І. О. Курило. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006. – 472 с.
9. Пахомов Ю. М. Основные задачи формирования посткризисной модели развития экономики Украины / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис-XXI : науковий журнал. – 2010. – № 1–2. – С. 3–6.
10. Трунин С. Н. Экономика труда : учебник / С. Н. Трунин. – М. : Экономика, 2009. – 496 с.
11. Анурин В. Профессиональная стратификация и закон перемены труда [Электронный ресурс] / В. Анурин. – Режим доступа : <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2006-07/anurin.pdf>
12. Документи Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat\\_u/2012/08\\_2012/zb\\_prU\\_2011.zip](http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/2012/08_2012/zb_prU_2011.zip)
13. Приймак В. Трудова мобільність населення України і регіональні ринки праці [Електронний ресурс] / В. Приймак. – Режим доступу : [http://irr.org.ua/pe/statija00\\_4\\_1.php](http://irr.org.ua/pe/statija00_4_1.php)
14. Собкевич О. Шодо розвитку науково-технічного потенціалу промислового сектору України : аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Собкевич, В. Савенко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/677/>
15. Документи Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat\\_u/2012/08\\_2012/zb\\_prU\\_2011.zip](http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/2012/08_2012/zb_prU_2011.zip)
16. Цвіт української нації планує вийти за кордон? За даними опитування кадрового порталу hh.ua 91% освічених людей хоче вийти з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vidia.us/2013/9731>
17. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science\\_educational-e2f67.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science_educational-e2f67.pdf)
18. Державна кадрова політика в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку : наук. доп. / авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка, д-ра політ. наук, проф. К. О. Ващенка, д-ра соц. наук, проф. Ю. П. Сурміна (кер. проекту). – К. : НАДУ, 2012. – 72 с.
19. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science\\_educational-e2f67.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science_educational-e2f67.pdf)
20. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / [В. П. Андрущенко та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Кременя, Нац. акад. пед. наук України. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 301 с.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2013

## References

1. Marx, K. (1973). *Capital* (Vol. 1). Moscow: Politizdat (in Rus.).
2. *About Citizens' Employment*: The Law Of Ukraine dated 05.07.2012 No 5067-17. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
3. Anishina N., Tymoshek, T., Verba D., & Moskalenko, M. (2009). Regulations of workplaces creating in context of economical politics of Ukraine in modern conditions. *Ukraine: Labour Aspects*, 4, 9-15 (in Ukr.).
4. Vasylichenko, V. S. (2003). *Government Regulations of Employment*. Kyiv: KNEU (in Ukr.).
5. Volkova, O. V. (2007). *Employment Market*. Kyiv: The Center of Studying Materials (in Ukr.).
6. Grishnova, O. A. (2001). *People's capital: formation in the education and professional preparation system*. Kyiv: Znannya Publish. (in Ukr.).
7. Danylyshyn, B., & Kutsenko, V. (2005). Innovational model of economical growth: role of higher education. *Herald of NAS of Ukraine*, 9, 26-35 (in Ukr.).
8. Kurylo, I. O. (2006). *Social-economical structure of population, evolution, the present, transformation*. Kyiv: Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine (in Ukr.).
9. Pakhomov, Yu. M. (2010). Major tasks of the post-crisis model of economic growth of Ukraine. *Economic Annals-XXI*, 1-2, 3-6 (in Rus.).
10. Trunin, S. N. (2009). *Labour Economics*. Moscow: Ekonomika Publishing (in Rus.).
11. Anurin, V. (2006). *Professional stratification and the law of labour changes*. Retrieved from <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2006-07/anurin.pdf> (in Rus.).
12. *Documents of State Service of Statistics of Ukraine*. Retrieved from [http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat\\_u/2012/08\\_2012/zb\\_prU\\_2011.zip](http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/2012/08_2012/zb_prU_2011.zip) (in Ukr.).
13. Pryimak, V. *Labour portability of Ukraine's population and regional labour markets*. Retrieved from [http://irr.org.ua/pe/statija00\\_4\\_1.php](http://irr.org.ua/pe/statija00_4_1.php) (in Ukr.).
14. Sobkevich, O., & Savenko, V. *About the scientific and technical potential of the industrial sector of Ukraine* (Analytical note). Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/677/> (in Ukr.).
15. *Documents of State Service of Statistics of Ukraine*. Retrieved from [http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat\\_u/2012/08\\_2012/zb\\_prU\\_2011.zip](http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/2012/08_2012/zb_prU_2011.zip) (in Ukr.).
16. *Is the Core of the Ukrainian nation planning to move abroad?* According to hh.ua portal, 91% of educated people want to leave Ukraine. Retrieved from <http://vidia.us/2013/9731> (in Ukr.).
17. *Forming the unified open educational-scientific field of Ukraine: optimal utilization of means of prevention of forestalling development*. Retrieved from [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science\\_educational-e2f67.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science_educational-e2f67.pdf) (in Ukr.).
18. Kovybasjuk, I. V., Vaschenko, K. V., Surmin, I. P. et al. (2012). *State personnel politics in Ukraine: state, problems and perspectives of development*. Kyiv: NAPA (in Ukr.).
19. *Forming the unified open educational-scientific field of Ukraine*. Retrieved from [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science\\_educational-e2f67.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science_educational-e2f67.pdf)
20. Andruschenko, V. P. et al. (2011). *National report about the state and condition of development of education in Ukraine*. Kyiv: Pedagogical Thought (in Ukr.).

Received 15.03.2013